

gebieden uit de stilte

Landschapsgenese der Graetheide e.o.

drs. Ruud J.E. Offermans

Laatste schapendrift op de Graetheide.

Een van de meest boeiende onderwerpen in het historisch landschapsonderzoek is de bestudering van plaats- en veldnamen. Tegelijk is het een onderzoeksgebied dat de nodige valkuilen bevat. Over weinig onderwerpen wordt zoveel onzin geschreven als over plaatsnamen.

Hans Renes.

© *drs. Ruud J.E. Offermans.*

Voorkant: Tranchot-von Müfflingkaart, 1803-1820.

© *Alle rechten voorbehouden*

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
Oorsprong	6
Inleiding	7
Kadastrale bronnen	8
De toponiemen / suffixen (achtervoegsels)	13
Toponymie	21
Bandkeramiek	25
Etymologie	29
De schenking	30
De woonkernen	32
De heide	38
Het Markwoud	42
TOPONIEMEN EN LANDBOUW	47
Het drieslagstelsel	47
Het open veld	50
De kampen	53
De gemene weide of vroente	55
Van herdgang tot vroente	55
Vroente	55
Het hooiland	58
Meersen en beemden	58
De 'gemene broeken'	59
LEY-TOPONIEMEN OP HET PLATEAU VAN DOENRADE	61
Het plateau van Doenrade	61

Ley-toponiemen 64

GEWANN-TOPONIEMEN OP HET PLATEAU VAN
SCHIMMERT 67

Inleiding 67

VERKAVELINGSPATRONEN 81

De Gewann-verkaveling 85

Het toponiem gewand 91

WÜSTUNGEN OP EN ROND HET PLATEAU VAN DE
GRAETHEIDE 93

Inleiding 93

Sittard 94

Horis 100

Obbicht 102

Wilere 102

Balsittart 103

Haagsittard 107

Het Sloun 110

Beekhoven 111

Spaans Neerbeek 112

Kerensheide 113

Woonoord Graetheide 117

Materberch 119

OPVALLENDE TOPONIEMEN 122

Beken en rivieren 136

BRONNEN 137

Bijlage 148

Voorwoord

Een toponiem is een plaatsnaam. De studie van de toponiemen heet de toponymie.

Het Belgisch Nationaal Geografisch Instituut definieert een toponiem als *de eigennaam van een geografische entiteit*. Anders gezegd, niet alleen de naam van een stad, plaats of dorp is een toponiem, maar ook de naam van een landschapselement zoals een rivier, eiland, polder, moerasgebied, bergketen of woestijn. In Duitsland maakt men onderscheid tussen Ortsnamen en Flurnamen, respectievelijk nederzettingsnamen en veldnamen.

In de middeleeuwen hadden landerijen, wegen of wateren rondom de Graetheide allemaal een eigen naam. Net als de straatnamen van tegenwoordig duiden deze namen bepaalde plekken in de ruimte aan. Men spreekt van toponiemen, wat letterlijk plaatsnamen betekent. Anders dan hedendaagse straten of pleinen, die op gezag van de lokale overheid naar de ene of andere overleden president e.d. vernoemd worden, werden historische toponiemen vaak spontaan bedacht door de gewone man. Benoemingsmotieven waren divers: een stuk land kon heten naar zijn vorm (Krommen akker), naar de dieren of gewassen die erop stonden (Koekamp, Aan den Taback), naar de eigenaar of pachter (Aan den Roelandschenweg), naar de

(on)vruchtbaarheid van de grond (Hemelrijk, Op den Deugniet) en nog zoveel meer. Daarin schuilt een zekere magie. Ongemerkt vertellen toponiemen iets over het land in een ver verleden. Feitelijk zijn toponiemen korte ooggetuigenverslagen van mensen die heel lang geleden leefden.

Oorsprong

Gehuchten, dorpen, steden en landstreken kregen vaak hun naam door de geografische verschijningsvorm, de persoon die er woonde, of een gebeurtenis die er plaatsvond. Geografische verschijningsvormen in plaatsnamen zijn te onderscheiden in landschappen (berg, duin, bos), bodemgesteldheid (zand, veen, zout) en antropogene of menselijke activiteit (dam, brug, kanaal).

Namen kunnen heel goed uit talen afkomstig zijn die ter plekke al lang niet meer gesproken worden. In Nederland en Vlaanderen worden sinds ongeveer de vierde eeuw na Chr. alleen Germaanse dialecten gesproken, die zich ontwikkeld hebben tot de huidige dialecten en de Nederlandse standaardtaal.

Ook worden namen waarin de oorspronkelijke woorden niet meer herkend worden soms verbasterd doordat men er andere woorden in herkent - dit wordt wel volksetymologie genoemd.

We weten hier veel over omdat er vanaf ongeveer het jaar 1000 overal archieven zijn bijgehouden; de meeste huidige toponiemen die in die tijd al bestonden komen daarin wel een of meerdere keren voor, zodat we hun ontwikkeling door de tijd heen kunnen volgen. Dit is niet altijd eenvoudig: er was geen standaard spelling, veel handschriften zijn slecht leesbaar, veel teksten zijn geschreven door personen die de naam in kwestie niet kenden, met veel fouten als gevolg. Ook zijn nogal wat handschriften vervalst.

Inleiding

AEZEL (Archief voor Erfgoed van Zuid-Nederlandse Eigendommen en Leefgemeenschappen), ook bekend als Limburg TimeMachine, wil erfgoed informatie van mens en goed digitaliseren en laagdrempelig én authentiek visualiseren en beschikbaar stellen aan een groot publiek.

AEZEL startte in 2009 in Sittard, in een samenwerking tussen bedenker Martin Pfeifer en het Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen. Inmiddels is er door samenwerking met vele partners vanuit historische verenigingen en archieven in Nederlands Limburg en Belgisch Limburg een collectief gegroeid dat de historische data-invoer heeft gerealiseerd van 170.000 percelen. In 2017 is ook de genealogische databank 'Alle Limburgers' met miljoenen genealogische gegevens

(gerealiseerd door LGGI in samenwerking met Limburgse archieven) opgenomen in AEZEL. Daardoor kan *wie/waar/wat/wanneer* meer en meer integraal en tot op de scan van de authentieke bron worden getoond. Vanwege de innovatieve gegevensstructuur zijn we inmiddels in Europa een van de vooraanstaande projecten op dit gebied.

Uit het AEZEL-project komen verschillende toponiemen tevoorschijn. Vaak is dat 'achter de heggen', 'aan de markt' of 'op den Groenenweg'. Toponiemen die gemakkelijk te duiden zijn.

Kadastrale bronnen

De voornaamste kadastrale bron voor historisch onderzoek is de kadastrale legger. Via de kadastrale legger is de geschiedenis van de eigenaren en de diverse perceelwijzingen goed te volgen. Bovendien verwijst de legger naar andere registers die voor het onderzoek van belang kunnen zijn zoals akten van eigendomsverkrijging en stukken van successie. Verder is, onder meer, de bebouwingshistorie van panden uit de kadastrale legger te herleiden.

De kadastrale legger is ingericht per kadastrale gemeente. De kadastrale gemeenten komen grotendeels overeen met de burgerlijke gemeenten naar de toestand van omstreeks 1832.

Deze kadastrale begintoestand wordt ook wel minuuttoestand genoemd. Het betreft hier de allereerste kadastrale archiefstukken, waarvan een tweetal van groot belang is.

1) De minuutplan. Dit is de oorspronkelijke kadastrale kaart waarop alle percelen grond met hun eventuele gebouwen staan vermeld. Ook plaatselijke benamingen en veldnamen (toponiemen) zijn hierop te vinden.

2) De Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel. In dit register werden van elk perceel de volgende gegevens genoteerd: plaatselijke aanduiding, naam eigenaar, diens beroep en woonplaats, de soort van bebouwing, de oppervlakte, de klassering voor de grondbelasting en de belastbare opbrengst.

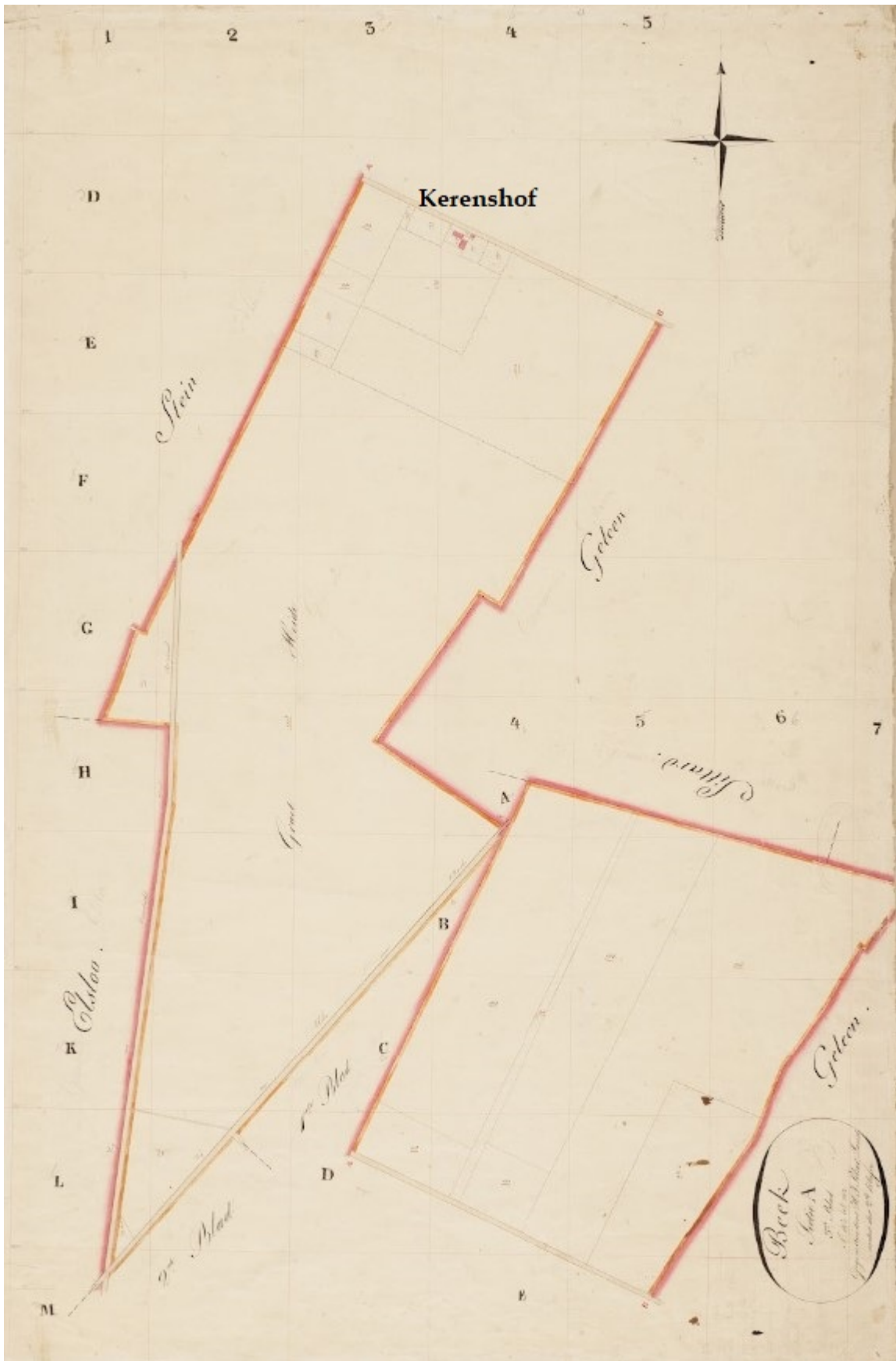
De kadastrale minuutplannen, samen met de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels geven een helder beeld hoe Nederland er in 1832 uitzag.

Minuutplan Schinnen (Thull).

Minuutplan Beek (Groot-Genhout).

Minuutplan Beek (Graetheide).

De toponiemen / suffixen (achtervoegsels)

- Beemd. Een beemd is het toponiem (veldnaam) dat, onder meer in, zowel Nederlands en Vlaams, Brabant en Limburg gebruikt wordt om graslandpercelen in een beekdal aan te duiden, soms ook gespeld als *bempt*, *bempd*, *bampd*, enzovoort. Een bekend voorbeeld is de Ossenbeemd langs de Vlier in Deurne. In Spaubeek kennen we o.a. de Pastoriebeemden. Een beemd is een 'gemeenschappelijk hooiland'.

- Broek. Het woord(deel) broek heeft een Oudnederlandse herkomst en heeft als betekenis 'vochtig laagland, moeras'.

De meeste plaatsen met het toponiem 'broek' lijken al lang niet meer op een moeras. Sinds de vroege middeleeuwen is de bodemtoestand van de broekgronden verbeterd door drainage. Hierdoor werd goede weidegrond voor het vee verkregen. Het moeras verdween uiteindelijk, maar de benaming bleef. Broek komt in het hele Nederlandse taalgebied nog steeds veelvuldig voor als toponiem, omdat het gebied van oorsprong grotendeels moerassig was. De etymologische betekenis (verbastering) is echter niet meer actief, want het woord is, in zijn oorspronkelijke betekenis, verouderd. En komt dus als relict voor.

Broek is in de betekenis landschap een onzijdig woord, dus Het Broek. Maar de variant De Broek (de achternaam Van de Broek) komt ook voor. In Spaubeek vinden we 'Op 't Broek'.

- Daal in plaatsnamen duidt op 'beschutte plaats'.

Varianten van dit toponiem zijn *dal*, *deel* of *del*, in verfranste gebieden ook als *dael* of *delle*.

De spelling met -ae- is in feite de verouderde weergave van de lange a-klank, die in de middeleeuwen algemeen aldus werd gespeld. Bijvoorbeeld: Suetendael, Juttendael en het Beekse Gommersdael.

Etymologisch is -daal verwant met ons moderne dal, ook in andere talen komen verwante vormen voor.

- Dries is een toponiem, het komt als driesch al voor in een 13^e-eeuws Vlaams document en betekent dan 'braakliggend weiland'. Dit evolueert tot de naam voor een nederzettingsvorm in Vlaanderen en Zuid-Nederland. Bij een dries vindt men huizen rondom een centraal middenplein, dat meestal een driehoekige vorm heeft. In sommige streken heeft het middenplein eerder een langwerpige vorm. Dit middenplein deed in de middeleeuwen dienst als gemeenschappelijke weide (meent) voor het vee en als plaats waar men mocht planten, dus men mocht er niet op bouwen. Bij een dries is ook vaak een drinkpoel gelegen. Rondom de dries

stonden meestal de belangrijkste boerderijen van het dorp met enkele aanhorig kleinere huizen. De driehoekige vorm liet toe dat het vee 's nachts bijeen kon worden gedreven door slechts op drie plaatsen te moeten afsluiten. Meestal ziet men dat de kerk net buiten een van de punten van de driehoek is gelegen. Dorpen ontstaan rond een dries worden ook wel driesdorpen genoemd.

Het begrip dries kan nog in plaatsnamen of aanduidingen teruggevonden worden. In Mechelen, Gent en Maastricht kent men de 'Ganzendries'. In Spaubeek komt de 'Duivendries' uit 1775 voor, maar hij kan niet worden gelokaliseerd.

- Een loo of lo is een historische benaming in het Nederlandse taalgebied voor een bos. Het gaat dan wel om een specifiek soort bos, namelijk een open loofbosstructuur waarin de mens zijn bestaan vond. Het woord lo of loo is afkomstig van het Germaanse **lauhaz*, wat 'open plek in een bos of bosje' betekent. Er konden akkertjes in liggen, en ook de nederzetting was niet ver weg. Tevens was het een veeweide. Het onderscheidt zich van andere historische termen voor bos, zoals holt, woud en busch. Een loo was van al deze termen het bos dat het meest verweven was met het leven van de (pre)historische mens.

Loo komt als suffix veel vaker voor, maar het simplex (voorvoegsel) 'Loo' bestaat ook. Bijvoorbeeld de Loowinkel te Spaubeek.

- Rode, andere vormen o.m. -rade, -raad, -ra, -rath, -raath, -raat, -raten, -re, -ray, -raay, -raai, -rot, -roth, -roy, -rai. De twee laatste zijn Franse benamingen, ookwel 'sart' genoemd. 'Rade' was een Middelnederlands woord dat duidde op een stuk bos of heide dat ontruimd was om het in cultuur te brengen. Het stamde van het Oudnederlandse *rotha*, dat zelf zijn oorsprong vond bij het Germaanse werkwoord *ryddan* oftewel 'verwijderen' (vgl. nl. 'rooien' en 'uitroeien', Duits 'ausrotten', Engels 'to rid'). 'Rode' en hiervan afgeleide vormen werden ons voornamelijk overgeleverd dankzij hun aanwezigheid in tal van toponiemen. Bijvoorbeeld Vaesrade, Hobbelrade, Lutterade, Doenrade, Etzenrade, Bingelrade, Raath, Amstenrade, Vaesrade, Eckelrade, Elkenrade, Wijnandsrade, Weustenrade, Kunrade, Kerkrade, Haanrade, Benzenrade, Sint-Jansrade bij Aubel, Einrade bij Holset en in Duitsland net over de grens: Herzogenrath, Braunsrath, Schierwaldenrath, Waldenrath, Gillrath. Keus genoeg.

- Het woord(deel) 'heem' is een Oudnederlands woord en kent twee betekenissen: nl. Woning, huis, hoeve en woonplaats, woongebied, dorp, buurtschap. Het is

verwant aan het Proto-Germaanse woord *haima*, dat eveneens woning betekent. 'Heem' is verwant aan het Engelse *home* en het Duitse *Heim(at)*, maar is in die betekenis grotendeels verdrongen door het woord 'thuis'. In het Nederlands vinden we het woord terug in bijvoorbeeld 'in-/uitheems', 'heimwee', 'heemkunde', 'onthemd', enzovoorts. In sommige Zuid-Limburgse dialecten komt het woord 'heem' wel nog voor in de betekenis van 'thuis'. Bijvoorbeeld Daniken (Danehem).

Sommige veldnamen zijn in wezen huiselijke, niet officiële namen en daardoor moeilijk te traceren, te lokaliseren en te verifiëren. Een stuk land kan twee namen dragen. Denk hierbij aan de Tackelinde en de Pluymendaal. Soms wordt een stuk land genoemd naar grootte of hoedanigheid, dan weer naar vorm of bezitter. Denk hierbij aan de *Engelse langwei* bij Ten Dijken. Ruilverkavelingen op grote schaal laten belangrijke cultuurwaarden en toponiemen verloren gaan. De laatste twee eeuwen hebben sterke veranderingen te zien gegeven. In de Franse tijd werd de ingewikkelde bestuurlijke ontwikkeling gereorganiseerd, de explosieve groei van de steenkolenmijnbouw en vooral de laatste decennia zeer snelle veranderingen in het landelijke gebied. In de 20^e eeuw zijn er nog andere oorzaken die vele veldnamen verloren hebben doen gaan. Allereerst de sterke uitbreiding van stad en dorp.

Waar de landerijen aan de buitenrand van de steden gelegen waren, kwamen stadswijken, waarvan de straten zinledige namen dragen (bijv. Berkenlaan). Recent heeft de Herinrichting Centraal Plateau en industrialisatie (DSM) veel toponiemen doen verdwijnen.

De verklaring van veldnamen stuit dikwijls op grote moeilijkheden. Meermalen heeft meer dan één opvatting recht van bestaan. Verder zijn de namen vaak blootgesteld aan allerlei vervormingen. De volksetymologie heeft hier vrij spel. Denk aan *Takkeling* in plaats van *Tackelinde*.

Naar de opzet van de ontginningen kunnen we onderscheid maken tussen individuele en groepsgewijze ontginningen. Vooral de oudste ontginningen lijken vaak een individueel karakter te hebben gehad. Het ging daarbij om grote bedrijven, die vaak later terug te vinden zijn als kasteelboerderijen. Deze grootschalige individuele ontginningen dateren vrijwel allemaal uit de perioden vóór 1200. Een voorbeeld is het latere Sint-Jansgeleen.

De toponiemen uit de periode 1690-1860 zijn vaak een combinatie van oorspronkelijke benamingen, door bijvoorbeeld volksetymologie, door cartografen, landmeters en overheidsambtenaren op eigen wijze geïnterpreteerd. Dezen kozen meestal de schrijfwijze

waarop de autochtonen hun toponiemen uitspraken. We vinden dan bijvoorbeeld voor dezelfde toponiemen Nederlandse, Limburgse en Duitse namen (bijvoorbeeld plaats, plats, Platz).

Binnen de Nederlandse cultuurlandschappen neemt Zuid-Limburg een uitzonderlijke plaats in. Dit vanwege het sterke reliëf en de specifieke bodemgesteldheid. De scherpe scheiding tussen bouwlandgebieden op de plateaus en de graslandgebieden in de dalen en het ontbreken van 'woeste grond' zijn specifieke kenmerken van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap. Ook straatdorpen en gewandverkaveling zijn specifieke Zuid-Limburgse eigenschappen.

Ook wat betreft de bewoningscontinuïteit neemt Zuid-Limburg in Nederland een vrij unieke positie in. Er is namelijk een bewoningscontinuïteit in de dalen vanaf de Romeinse tijd.

In de jaren die volgden (de 11^e - 13^e eeuw) vormden voor heel Europa een periode van economische expansie, omdat het drieslagstelsel op grote schaal werd ingevoerd. Dalen werden ontgonnen waarbij aan de ontgonnen grondcomplexen namen werden gegeven. Vaak van (de families van) de ontginners: *Pepelsberg*, *de Renkensberg*, *de Juttendaal*, *de Suetendaal* en een fraai voorbeeld vinden we in Beek: *de Hommelsdaal*-

Gommelsdaal-Gommersdaal (dal of ontginningen van de familie Gommers).

Bevolkingsgroei en agrarische hoogconjunctuur leidden overal tot ontginningen. De grens van het cultuurland schoof dan steeds verder op vanuit een bestaande nederzetting. Zodra de afstand tot de nederzetting te groot werd, werden boerderijen gesticht aan de rand van het cultuurland (Kerenshof, Webrig, Busselken).

Voor de Graetheide was dit de periode waarin de grondslagen werden gelegd voor het huidige cultuurlandschap. Hier vinden we de eerste vermeldingen van toponiemen. De meeste van onze tegenwoordige toponiemen of veldnamen ontstaan tussen de 11^e tot de 16^e eeuw. In de 11^e en 12^e eeuw zijn ze nog in 'statu nascendi' aan te treffen. Toch komen er ook al oudere veldnamen voor. Woeste gronden hebben over het algemeen minder veldnamen dan weidegebieden en daar de percelen van weiden over het algemeen groter zijn dan akkers, kan men hier het grootste aantal toponiemen per km² vinden. De toponiemen die beginnen met 'in' zijn ouder dan de toponiemen die beginnen met 'op'.

Ruilverkavelingen op grote schaal laten belangrijke cultuurwaarden en toponiemen verloren gaan.

Toponymie

Namen zijn belangrijk bij de bestudering van de taalkunde en de geschiedenis. Ze vormen een afspiegeling van leven en werken in een door de landbouw gedomineerde maatschappij. Want toen het kadaster nog niet was ingevoerd werden namen gegeven aan stukken land om ze van elkaar te kunnen onderscheiden. Daarvoor werden vanzelfsprekend slechts begrippen gebruikt die algemeen bekend waren (vgl. Kamp en Klein Veldje)

Toponiemen zijn 'plaatsnamen' of 'veldnamen' (in het Frans 'lieuxdit'). Deze zijn voor het grootste deel ontstaan tijdens de grote ontginningsperiode van de 10^e t/m 13^e eeuw, met als hoogtepunt de 11^e en de 12^e eeuw. Een toponiemen kunnen we als volgt beschrijven:

TOPONIEM = PREFIX + UNIEKE KERNBENAMING + SUFFIX

(bijvoorbeeld 'Op de Spegsberg'

'op' is het prefix

'Spegs' is de unieke kernbenaming

'-berg' is het suffix)

'Speg' of 'Speck' betekent: vette vruchtbare grond.

Spaubeek op de Ferrariskaart (1771-1778), de oudste gedeeltelijk gedetailleerde kaart van Limburg.

Zijn de voorvoegsels van het toponiem gemakkelijk te traceren, veel moeilijker is dat voor wat betreft oorsprong, afkomst en betekenis van de 'unieke kernbenaming'.

Een mooi voorbeeld van zo'n analyse is:

ca. 1200: nederzetting zonder eigen naam

1264: *'aan de beek bij Hobbelrade'*

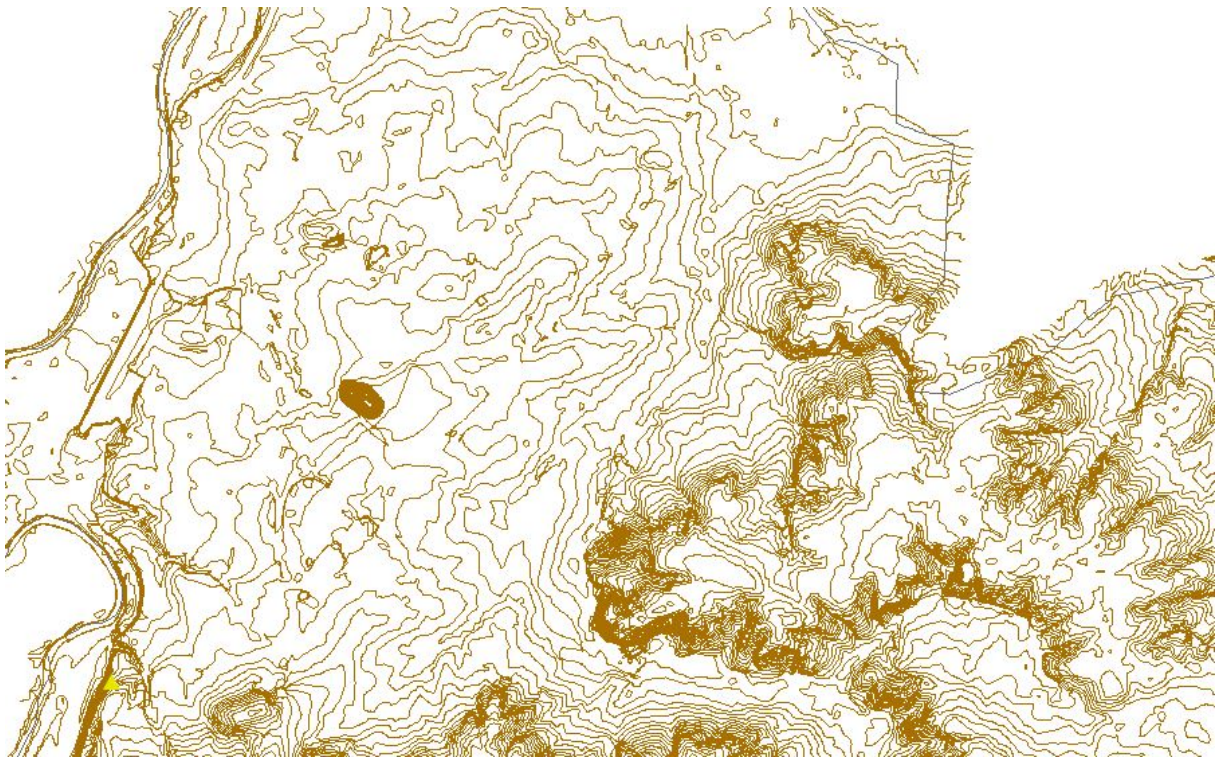
1462: *'Her Johans Gelene'*

1469: *'Het Jans Gelene'*

ca. 1600: *'Sint Johans Gelene'*

Genoemd naar 'Johan Roede van Obsinnich', ook wel genoemd Jan I Rode van Obsinnich, de toenmalige bezitter van het latere Sint-Jansgeleen.

HET PLATEAU VAN DE GRAETHEIDE

*Hoogtelijnenkaart van het plateau van de Graetheide
(om de 10 meter).*